

*Донченко О. І.,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
та міжнародного права економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Анотація. У роботі здійснено аналіз поняття та сутності правозастосування, як форми реалізації норм права. Визначено особливості процесу, стадій та актів правозастосування, а також перспективи розвитку юридичної науки у цій сфері.

Ключові слова: поняття правозастосування, реалізація норм права, процес правозастосування, стадії правозастосування, акти правозастосування, механізм правозастосування, юридичні факти.

Актуальність теми. У суспільстві для регулювання поведінки людей та їх об'єднань формуються певні правила, які орієнтовані на досягнення тієї чи іншої мети. Особливим видом таких правил поведінки є норми права. У зв'язку з цим нормам права притаманні свої особливі ознаки і властивості.

Реалізація норм права забезпечується, з одного боку, створенням державою реальних умов і засобів, що сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правовій нормі зразків поведінки, а з другого – засобами заохочення, переконання і примусу до бажаної поведінки, а також можливістю застосування санкцій у разі невиконання вимог правової норми. Норми права можуть бути реалізовані у різних формах: у правовідносинах і поза ними з участю державних органів та без останніх. Форма реалізації права залежить від особливостей гіпотез і диспозицій правових норм, специфіки суспільних відносин, які ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які реалізують правові норми. Відповідно до цього розрізняють такі форми реалізації норм права: додержання, виконання, використання та застосування правових норм.

Як бачимо, правозастосування є однією із форм реалізації права. Тут насамперед мова повинна йти про застосування законодавчих і підзаконних актів, оскільки правозастосовні органи орієнтуються на нормативні акти, а не на право і його принципи. Таким чином, термін «застосування правових норм», який закріпився в теорії права і правозастосовній діяльності, можна вважати в певній мірі умовним.

Такий підхід до розуміння цього терміну обумовлений і тим, що в нашій державі існує система писаного права, де основною формою є нормативно-правовий акт. Інші форми права – правовий звичай, нормативний договір – мало розповсюджені в Україні, а правовий прецедент офіційно не визнаний державною. Нині немає сенсу змінювати або уточнювати цей термін як в теорії права, так і в правозастосовній діяльності, оскільки практично всі юристи розуміють його значення як застосування нормативно-правових актів.

Ступінь дослідження теми. Дослідженню питань правозастосування, як однієї з форм реалізації права, присвячена досить велика кількість наукових праць. Дану сферу досліджували Белкін М. Л., Биля О. І., Білас Ю. Ю., Братасюк М. Г., Віхров О. П., Гіда Є. О., Гнатюк М. Д., Головченко В. В., Головченко О. В., Джафарова О. В., Дьомкіна Г. С., Завальний А. М., Недбайло П. О., Степакова Н. М., Ткачук О. С.

Метою наукової публікації є характеристика правозастосування як форми реалізації норм права, встановлення його сутності, процесу, стадій та актів.

Застосування норм права – це особлива форма реалізації права. Її особливість полягає в тому, що вона суттєво відрізняється від інших форм реалізації права – виконання, дотримання і використання, адже їй притаманні специфічні ознаки, які характеризують її як самостійну форму реалізації і дають змогу відмежувати від інших правових явищ.

Перша ознака визначає правозастосування складовою частиною правової системи держави. Без застосування норм права неможливе правове регулювання суспільних відносин. У правовій системі цей процес опирається на систему права і систему законодавства. За своїм значенням застосування права займає друге місце після правотворчості, а при певних соціальних умовах є не менш важливим фактором, який суттєво впливає на правове регулювання суспільних відносин.

Друга ознака говорить, що правозастосування має комплексний характер. Воно здійснюється паралельно з іншими формами реалізації права, а інколи навіть перетинається з ними. Суб'єкт правозастосування не тільки безпосередньо застосовує норми права, але одночасно зобов'язаний виконувати, дотримуватись, а іноді і використовувати норми матеріального і процесуального права, щоб реалізувати принципи законності і доцільності в правозастосовній діяльності.

Третя ознака наголошує, що правозастосування має, як правило, владний характер і здійснюється відповідними компетентними державними органами чи службовими особами. Це означає, що держава дозволяє застосовувати норми права тільки спеціально визначеним компетентним органам або уповноважує на такі дії окремих юридичних осіб.

Разом із тим, професор Недбайло П. О. ще в середині минулого століття вважав, що застосовувати норми права можуть не тільки посадові особи, але і громадяни, хоча вони не можуть видавати індивідуальні акти застосування норм права і повинні звертатися до компетентних державних органів [1, с. 112]. У той час таку позицію в теорії права мало хто підтримував, оскільки все громадське життя було під контролем держави. В сучасний період при існуванні ринкової економіки відбувається розширення сфери застосування норм права з боку окремих суб'єктів громадянського суспільства. На сьогодні фізичні особи мають можливість стати одночасно і юридичними особами. У цих випадках застосування правових норм в значній мірі співпадає з такою формою реалізації норм права, як використання.

Четверта ознака вказує, що правозастосування одночасно є й реалізацією законодавства в правовідносинах. Адже воно змінює ті чи інші правовідносини, а також конкретизує юридичні права і обов'язки суб'єктів правовідносин.

У свою чергу, правові відносини безпосередньо пов'язані з юридичними фактами. У зв'язку з цим правозастосування – це такий спосіб реалізації права, коли дії норм права пов'язані з конкретними фактами, тобто, коли норма застосовується відносно цих фактів. Поза юридично значимими фактами, з якими

правові норми пов'язують певні юридичні наслідки, неможливе застосування правових норм. Самі ж юридичні наслідки пов'язані з виникненням, зміною і припиненням правових відносин.

П'ята ознака передбачає, що правозастосування відрізняється від інших форм реалізації своїми потребами. Потреби застосування норм права виникають в основному в таких випадках:

– передбачені правовою нормою суб'єктивні права і обов'язки за своїм характером такі, що не можуть виникати у конкретних суб'єктів з їх односторонніх заяв, угод або договорів, а вимагають відповідного індивідуального акта суб'єктів правозастосування;

– факт правопорушення відомий і потрібно встановити його наслідки або визначити за нього відповідальність;

– існують прогалини в національному праві і потрібне застосування аналогії права і закону.

Ці потреби особливо стосуються правопорушень. Правозастосування обумовлене необхідністю використання державного примусу як за сам факт правопорушення, так і в інших випадках примусу. Державний примус спрямований на зміцнення законності і правопорядку. Без застосування норм права неможливо реалізувати саме право.

Механізм правозастосування, як підкреслює Зуєв Л. Б., – складне структурне утворення, яке включає наступні елементи:

1) владну діяльність компетентних органів і осіб по здійсненню своїх повноважень;

2) діяльність, спрямовану в сферу суспільних відносин інших суб'єктів права;

3) надання суб'єктам правозастосування допомоги і створення умов для нормального використання прав, виконання обов'язків, дотримання основних вимог;

4) здійснення примусового впливу на суб'єктів права з метою підпорядкування їх поведінки вимогам закону [2, с. 9].

Такий підхід до розуміння механізму правозастосування у цілому правильний, але він змушує зміст процесу правозастосування. Без попередніх положень неможливо правильно і ефективно застосовувати правові норми.

У механізм правозастосування повинні входити також суб'єкти правозастосовної діяльності, без яких неможливий процес реалізації права. Дані суб'єкти повинні мати високий рівень професійної підготовки, професійну правосвідомість і високий рівень правової, політичної і моральної культури, вміння правильно застосовувати правові норми й приймати правильні рішення.

Вся діяльність суб'єктів правозастосування зводиться до певних етапів або стадій процесу застосування правових норм. Таким чином, в механізм правозастосування необхідно включити і основні стадії правозастосовної діяльності.

Процес застосування норм права може починатися за ініціативою самого правозастосовувача, вказівкою вищестоячого органу або за заявами зацікавлених суб'єктів і являє собою систему послідовних дій, певні однорідні групи яких об'єднуються у так звані стадії правозастосування. У різних дослідженнях визначається різна кількість стадій процесу застосування норм права [3; 4; 5; 6].

На нашу думку, доцільно виокремити кілька самостійних стадій цього процесу.

Перша стадія – це встановлення та аналіз фактичних обставин справи або ситуації, що потребує врегулювання чи вирішення. На цій стадії застосування правових норм потрібно встановити, яка дія, подія відбулись та чи мають вони юри-

дичне значення. Важливість цієї стадії обумовлена тим, що уточнення, оцінка фактичних обставин справи, які мають юридичне значення, тягнуть за собою юридичну оцінку фактів, що встановлюються. Метою цієї стадії є встановлення об'єктивної істини, і по своїй суті ця стадія являє собою процесуальну діяльність, яка знаходить вираз у збиранні, перевірці та оцінці відповідних доказів у справі та їх джерел.

Друга стадія зводиться до вибору та встановлення автентичності тексту норми права. На цій стадії потрібно з'ясувати, на основі змісту якої норми права повинна розглядатися дана конкретна ситуація. Правова кваліфікація виступає як оцінка відповідних життєвих фактів з погляду їх значення для права, тих наслідків, які наберуть сили на основі відповідних правових вимог. Інакше кажучи – це встановлення тотожності ознак конкретної поведінки суб'єктів тим ознакам, які зафіксовано у нормі права.

При виборі норми права, яка передбачає обставини, що потрібно врегулювати, треба встановити автентичність правової норми, тобто упевнитись, що текст правової норми не був змінений у встановленому порядку і вона є чинною у даний момент.

Важливим аспектом даної стадії правозастосування є тлумачення норм права. На цьому етапі встановлюється державна воля правотворчого органу, що виражена у нормі права. Тлумачення права означає роз'яснення його абстрактних приписів. Загалом воно охоплює єдність двох процесів – усвідомлення і роз'яснення змісту норм права.

Необхідність тлумачення норм права на практиці обумовлена причинами, основними з яких є:

а) невідповідність юридичних норм фактичним умовам життя;

б) юридичні норми можуть містити спеціальні правові поняття, визначення, які мають багатозначний характер;

в) у нормах права має місце використання оціночних понять, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ;

г) нерідко зустрічаються нечіткість, недбалість, недогляд правотворчих органів при оформленні своїх думок у нормах права;

д) необхідність тлумачення норм права іноді впливає із змісту самого нормативного акта.

Третя стадія – це прийняття рішення у справі. Ця стадія передбачає оформлення результатів всієї правозастосовної діяльності. Прийняте рішення знаходить свій вираз в акті застосування права, тобто у виданні індивідуального акта владного характеру, що встановлює права і обов'язки конкретних суб'єктів (вирок, наказ, рішення та ін.). Отже, акти застосування норм права виступають як один із засобів державного керівництва і засіб вирішення юридичних справ.

Загалом, акт застосування норм права – це формально-обов'язкове правило поведінки, яке має державно-владний індивідуальний характер і спрямоване на конкретизацію правового регулювання правовідносин конкретних суб'єктів у певній об'єктивно існуючій життєвій ситуації.

У процесі правозастосовної діяльності приймається надзвичайно багато актів застосування правових норм. Всіх їх можна класифікувати за різними критеріями. Найкращу класифікацію таких актів дає професор Рабінович П. М.:

1. За суб'єктами прийняття акта: акти глави держави (Президента), акти Кабінету Міністрів, акти Верховної Ради України і її Президії, акти місцевих представницьких органів державної влади, органів управління – міністерств, відомств, судових органів, контрольно-наглядових органів, підприємств і організацій, органів громадських об'єднань і приватних юридичних осіб.

2. За галузевою приналежністю норм права, які застосовуються: цивільно-правові, кримінально-правові, адміністративно-правові, акти трудового права тощо.

3. За юридичною формою і назвою: постанови, укази, розпорядження, рішення, накази, ухвали, протести, подання, висновки, вирок тощо.

4. За соціальною функцією у правовому регулюванні: регулятивні, охоронні.

5. За характером індивідуальних приписів: уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі.

6. За характером юридичних наслідків: правоконстатуючі (правопідтверджуючі), правовстановлюючі, правоприпиняючі.

7. За формою зовнішнього виразу: письмові, усні, конклюдентні [7, с. 86].

Класифікація правових актів може здійснюватись і за іншими критеріями, в тому числі: залежно від елементу правової норми, яка застосовується; залежно від видів правових норм; залежно від видів правовідносин. Потрібно також виділити акти по застосуванню норм міжнародного права.

Четверта стадія – застосування норм права. Це заключна стадія, на якій реалізуються фактичні дії, завдяки чому норма права, її положення впроваджуються у життя. Вона полягає у доведенні прийнятих рішень до суб'єктів, яких вони стосуються, і їх виконання, використання або дотримання.

Таким чином, **підводячи підсумок викладеного**, можна визначити правозастосування як одну із форм реалізації права, яка має державно-владний організуючий характер компетентних державних органів й уповноважених державою осіб і спрямована на зміну, припинення або виникнення правових відносин шляхом видання індивідуальних актів застосування правових норм в певних формах, а також на конкретизацію правового регулювання і охорону суспільних відносин.

Застосування правових норм має управлінські, соціально-політичні функції, а також виконує профілактичні і виховні завдання. Зміст правозастосовчої діяльності можна розглядати з позицій інтелектуально-вольових характеристик, як-от: пізнання, відображення, аналіз, синтез, правове мислення, конструктивні функції і т.п.

Процес правозастосування охоплює наступні стадії, які входять до механізму застосування норм права – встановлення та аналіз фактичних обставин справи, вибір та встановлення

автентичності тексту норми права, прийняття рішення у справі, застосування норм права.

Література:

1. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Гос. изд. правовой лит-ры. – 1960. – 310 с.
2. Зуев Л. Б. Правоприменение: его механизм, понятие / Л. Б. Зуев: тезисы докладов Межреспуб. научн.-практич. конференции «Проблемы обеспечения законности в механизме правоприменения». – Волгоград, 1990. – С. 9-10.
3. Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні : [монографія] / В. В. Головченко, О. В. Головченко. – Чернівці : Вид. Лозовий В. М., – 2012. – 327 с.
4. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Спосаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
5. Лазарев В. В. Теория государства и права : [учебник] / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2011. – 634 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О. Ф. Скакун. – К. : Алеута ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. [навчальний посібник] – Видання 5-те, зі змінами. – К. : Атіка.– 2001. – 176 с.

Донченко А. И. Особенности правоприменения как формы реализации норм права

Аннотация. В работе проведен анализ понятия и сущности правоприменения, как формы реализации норм права. Определены особенности процесса, стадий и актов правоприменения, а также перспективы развития юридической науки в этой сфере.

Ключевые слова: понятие правоприменения, реализация норм права, процесс правоприменения, стадии правоприменения, акты правоприменения, механизм правоприменения, юридические факты.

Donchenko A. Feature's enforcement as a form of implementation of the law

Summary. The paper analyzes the concept and essence of law as a form of implementation of the law. The features of the process stages and acts of enforcement and prospects of jurisprudence in this area.

Key words: concept of law, implementation of the law, process of enforcement, enforcement stage, acts of enforcement, enforcement mechanisms, legal facts.